

אבני בניין בחקר שירת החול העברית בימי הביניים

יוסף טובי

דן פגיס, השיר דבור על אופניו — מחקרים ומסות בשירה העברית של ימי הביניים, ערך והתקין לדפוס עזרא פליישר, ירושלים תשנ"ג, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית. 386 עמ' + שער באנגלית.

סיכם פגיס את רעיונותיו העיקריים בחקר שירת החול העברית בימי הביניים. בספרד ובאיטליה: ואף שהדברים נכללו בחלקם בחיבוריו העבריים, ראוי ספרון זה להיתרגם לעברית.

עתה לפנינו כרך חשוב נוסף בכינוס כתבי פגיס, שהוא פרי מעשהו של פרופ' עזרא פליישר — ידידו הקרוב, עמיתו ללימודים (כתלמידי פרופ' חיים שירמן המנוח), וכן להוראה ולמחקר באוניברסיטה העברית בירושלים. בספר הובאו 16 מאמרים, שהם כדברי העורך: 'כמעט כל מחקריו הבודדים של פגיס בתחום השירה העברית של ימי הביניים'. כמה ממאמריו בתחום זה לא מצא העורך, שעשה מלאכתו באהבה רבה, כי ראוי לפרסמם בכינוס זה, למעט המאמרים שבספר האנגלי הנ"ל, 'שהגיע לירושלים מאוחר מכדי שיטופל בו'. רוב המאמרים נדפסו במקורם בעברית, פרט לחמישה מהם, שנדפסו באנגלית או בצרפתית ועתה תורגמו לעברית בידי העורך.

בספר שני מדורים: מחקרים ומסות — 12 מאמרים; על שירים ואוספי שירים — ארבעה מאמרים. כבר חלוקה זו מלמדת על עיקר מגמתו המחקרית של פגיס. שלא כמו חוקרים רבים בתחום זה, הוא לא ראה את עיקר עבודתו במלאכה הקלה ביחס של גילוי שירים חדשים בכתבי-יד ובהוצאתם לאור, אלא בכנייתה של תורת השירה ובגילוי צפונותיה וער-

דן פגיס המנוח (1930-1986) נודע כדמות מרכזית בשני תחומי ספרות: שירתו הלירית-האינטימית המקורית ומחקריו המחוכמים. פטירתו בטרם עת הותירה חלל גדול, גם בחקר שירת ימי הביניים העברית, שעד עתה לא נמצא מי שימלאנו. סמוך לאחר מותו הוקדשו לזכרו שני כרכים של 'מחקרי ירושלים בספרות עברית' (י-יא, תשמ"ז-תשמ"ח), ובהם עשרות מאמרים שעניינם שירתו ומחקריו, וכן הספרות העברית לתולדותיה. שלל מחקרים זה עשוי לבטא את הקף התעניינותו של פגיס ומעורבותו בתחומים השונים של הספרות העברית והכללית. על כך תעיד גם הכיכלוגראפיה של פרסומיו (ראה גם בספר שלפנינו, עמ' 382-386), המרשימה בעושרה הכמותי — למעלה מארבע מאות ערכים — ובגיוונה התמאטי והז'אנרי כאחד.

לאחר פטירת פגיס עסקו ידידיו ומוריו קיריו בכינוס יצירתו. תחילה כונסו כל שיריו (דן פגיס, כל השירים, ירושלים תשנ"ב, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומוסד ביאליק). אחר-כך סדרה של ארבע הרצאות באנגלית, שנשא פגיס בסיוור באוניברסיטאות בארה"ב בתשמ"א, יצאה לאור מכתב-יד מעובדו, בספר קטן כמות ורב איכות, בעריכת רוברט אלטר, בשם: *Hebrew Poetry of the Middle Ages and the Renaissance*, Berkeley, Los Angeles, Oxford 1991. בסדרה זו

אבן אלתבאן' (ירושלים תשכ"ח), המבוססת על עבודת מ"א שכתב בהדרכת שירמן; (ב) 'משה אבן עזרא – שירי החל. יוצאים לאור על-ידי חיים בראדי, ספר שלישי, ביאור לשירי האזור למכת-בים ולספר הענק, התקין לדפוס, הוסיף שינויי נוסח מכתב-יד גינצבורג וחיבר מפתח כללי לכאור דן פגיס (ירושלים תשל"ח). ערך רב ביותר למפתח, המהווה בסיס ללקסיקון של ערכים לשירת ימי הביניים, שחסרונו מוחש כל כך. במיוחד שמצויים כמה חיבורים בסוג זה בספרות הפואטיקה הערבית מימי הביניים.

נחזור לקובץ מחקריו של פגיס. ארבעת המאמרים בחלקו השני של הקובץ, שעניינם ההדרת שירים ותיאור אוספי שירים, ועימם יש למנות (מן החלק הראשון) גם את המאמר 'שירי יין מלפני תקופת ספרד', מעידים על הקף התעניינותו בשירת החול העברית מימי הביניים לתחומיה הכרונולוגיים והגיאוגרפיים ראפיים השונים: שירת חול עברית מזרחית, שנכתבה עוד קודם לצמיחתה של שירת החול החדשה בספרד באמצע המאה העשירית, שירת החול בספרד גופא ('שריד משיר חול לרבי יהודה הלוי'), 'קנינות על גזירות שנת קנ"א בספרד', 'קובץ פיוטים מפרובאנס', ו'פיוטים מאחרים מאיטליה' שלאחר גירוש ספרד. כל העיונים הללו נעשו על-פי כתב-יד שהיו גנוזים. על רוחב דעתו של פגיס בעניין זה תעיד גם עבודתו היפהפייה: 'כחוט השני – שירי אהבה עבריים מספרד, איטליה, תורכיה ותימן' (תל-אביב תשל"ט). יצויין כי גם בעבר דות שעיקרן לכאורה גילוי שירים חדשים ופרסומם, ראה פגיס את עיקר העניין במחקר הסובב את הטקסט עצמו.

כמעט כל אחד ממאמרי פגיס, בעיקר בחלק הראשון של הספר, מהווה אבן בניין להבנת שירת החול העברית בימי הביניים. מכולם חשוב המאמר המקיף,

כיה. הוא יצר כמעט 'יש מאין', דבר הניכר במיוחד בחיבורו החשוב ביותר בשירת ימי הביניים, 'שירת החול ותורת השיר למשה אבן-עזרא ובני-דורו' (ירושלים תש"ל), המיוסד על עבודת הדוקטור שלו בהדרכת פרופ' שירמן. בכך שינה פגיס באחת את פני מחקר שירת החול העברית בספרד. אמנם על יסודות שהשתיתם כבר חוקרים שלפניו: דוד ילין ושירמן. את הערכתו הגדולה לילין – שייסד ב-1925 את הקתדרה להוראת שירת ימי הביניים באוניברסיטה העברית ועמד בראשה מאז עד פטירתו ב-1942 – הביע פגיס הן בשיעורים ששמענום מפיו באוניברסיטה העברית והן בהכנת המהדורה השנייה של חיבורו היסודי של ילין בשירת ימי הביניים – 'תורת השירה הספרדית' (ירושלים ת"ש), ולה הוסיף פגיס 'פתח דבר' וביבליוגרף-פיה בסיסית חשובה ביותר, ערוכה לפי נושאים.

משלים את ספרו של פגיס על משה בן עזרא הוא חיבור היסוד על שירת החול העברית בימי הביניים, 'חידוש ומסורת בשירת החול העברית: ספרד ואיטליה' (בסדרה עם ישראל ותרבותו, ירושלים 1976). זהו ספר לימוד מקיף ראשון על שירת החול העברית בימי הביניים, ותרומתו הגדולה של פגיס בו היא בשני תחומים שבהם חידושו מוחלט: הסקירה הכוללת והמעמיקה על ספרות המקאמות העברית בספרד הנוצרית, ועוד יותר בדיון המעמיק על שירת החול העברית באיטליה. המחבר מפרט לראשונה בדיונו זה את ערכיה הצורניים, התמאטיים והלשוניים של אסכולת השירה באיטליה, העשירה והמפוארת, שהידעות עליה לא חרגו כמעט מעבר להכרת הטקסטים עצמם.

פגיס עסק גם בחשיפת שירים ובהכנת מהדורות מדעיות, ושתי עבודותיו המפוארות בתחום זה הן: (א) 'שירי לוי

פגיס ניחן ככישרון גדול של חתירה אל חקרו של דבר, אף בנושאים שוליים לכאורה, שהמחקר לא נתן את הדעת עליהם. מכל חיבוריו המקיפים מלמד על כך ספרו: על סוד חתום – לתולדות החידה העברית באיטליה ובהולנד (ירוש' לים תשמ"ו, מאמר מאת א' חזן על הספר ראה ב'פעמים' 28).

תרומתו הגדולה של פגיס בחקר שירת החול בספרד, שבה התייחד מקודמיו ואף מרבים מבני דורו, היתה בהתייחסותו אליה קודם כול מן הבחינה הספרותית הטהורה. עם זאת, הוא לא התעלם מן הזיקות ההיסטוריות, התרבותיות והאחרות, ואף לא מצדדים אחרים שהעסיקו חוקרים ומבקרי שירה. כך למשל, הוא הכיר את השירה הערבית מימי הביניים ואת הביקורת בת הזמן עליה. דבר הניכר ברבות מעבודותיו. יותר מכך, הוא עימת את השירה העברית באיטליה, שבה עסק באהבה רבה, עם שירת איטליה הנוצרת לתקופותיה מאז דאנטה במאה הי"ג, ובכך הביאנו אל הבנה יותר מדויקת ומהותית של שירי היהודים באיטליה על רקע סביבתם התרבותית הכללית. נראה שבכל אלו גילם פגיס עמדה מאוזנת של חוקר שאינו מסתפק בביקורת השירה בבחינה מבודדת אחת, מצומצמת. הוא גם נתן ביטוי רעיוני לגישתו זו, במבוא לספרו על תורת השיר למשה בן עזרא (עמ' 25-34), בדחתו את שתי השיטות הקיצוניות בחקר שירת ימי הביניים – הרלאטיביסטית והעל-זמנית ובהציעו את השילוב ביניהן – הגישה הפרספקטיבית.

כדי חיבור בפני עצמו (עמ' 166-255): 'המצאת היאמבוס העברי ותמורות במט' ריקה העברית באיטליה'. פגיס מנחה אותנו בתמורות שחלו בשקילה העברית באיטליה, מימי עמנואל הרומי במחצית השנייה של המאה הי"ג, כדי לקבוע באופן מדויק ביותר כיצד הוחלפה שיטת השקילה הכמותית, הספרדית-הערבית, שיסודה בהבחנה בין תנועות קצרות לתנועות ארוכות בשיטת השקילה הטונית האירופית שיסודה בהטעמה שבכל תיבה (stress). יהודי איטליה הושפעו מסביבתם הלשונית ולא הבחינו בין תנועות קצרות לארוכות (עמ' 171-172). פגיס גם מאתר באופן מופלא את שלב הביניים שבו שימשו שתי השיטות בעת ובעונה אחת באותו שיר. כלומר, באופן פארא-דוקסאלי קיים משקלו של שיר – לפחות באופן פורמאלי – את שתי השיטות ונענה לכללים השונים של שתיהן. אולם לענ"ד, שורש המתח בין שני העקרונות של הגייט העברית – ההבחנה בין תנועות ארוכות לקצרות וההטעמה – היה קיים כבר בספרד, והוא עולה במלוא חריפותו מעת שהביא דונש בן לברט באמצע המאה העשירית את המשקל הכמותי מן המזרח אל המערב (ספרד).¹ אפשר שכבר בספרד נתן עקרון ההטעמה את אותותיו בשיטת השקילה בסוגי שיר מסוימים בשירה העברית; במיוחד ראוי לציין, כי הערבית שדוברה בספרד היתה מבוססת על עקרון ההטעמה, ולא על ההבחנה בין תנועות ארוכות לקצרות, שבא לידי ביטוי גם בשירה הערבית בספרד.²

G.) וכן דברי שולר (1983), pp. 76-82 (Schoeler) הדוחה את שיטתו, של קוריאנטה, בביקורתו על המהדורה של הלה לשיירי הז'גל של אבן קוזמאן; כ- (1983) 40/3.4 *BiOr* 'Again' pp. 311-322; ותשובת קוריאנטה: pp. 311-322 on the metrical system of *muwassah* and *zajal*, *JAL*, 17 (1986), pp. 34-49

1 לא כאן המקום להאריך בעניין זה, שעליו הרצאתי בקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ובס"ד יראו הדברים אור בקרוב. וראה עוד להלן.

2 על נושא זה ראה F. Corriente, 'The metres of the *muwassah*, an Andalusian adaptation of 'arud', *JAL*, 13

— הפיוט הקדום, שירת ספרד ושירת איטליה — שונות זו מזו תכלית השינוי, וכל אחת מהן היא מעין מהפכה מוחלטת ביחס לקודמתה, ולא דווקא מצד הצורה והלשון.

(ב) עמ' 9 — המשקל ההברתי הפונטי, דהיינו שוויון תנועות קצרות (שוואים וחטפים) לארוכות (כל שאר התנועות), שנודע בשם 'המשקל האיטלקי', נודע כבר במזרח, ואולי גם בצפון צרפת, לפחות מן המאה הי"ד, עוד קודם שנודע משירת איטליה במאה הט"ו.³

(ג) עמ' 10 — הסיבה לכך שמשוררי ספרד חרזו מלרע במלעיל, דבר שמשוררי איטליה הקפידו עליו, היא זו שבמקום שבו חודש המשקל על-ידי דונש במחצית הראשונה של המאה העשירית — בארצות המזרח — לא נהגה הטעמה בלשון העברית, כפי שלא נהגה בערבית המזרחית (ראה לעיל).

(ד) עמ' 48-49 — בסיכום מאמר 'ושתה בלב טוב יינך', שבו בוחן פגיס את היסוד הרעיוני בשלושה שירי יינן מאת שמואל הנגיד, הוא מגיע למסקנה, כי בשירים אלה הפותחים בשירי הטפה חסודים יוצא המשורר בסופם נגד מגמת ההינזרות מן היינן. זאת שלא על פי דוגמה ערבית, לפי שעצם שתיית היינן היא חטא על-פי האסלאם. לשירים אלו יש להקביל שירים שכתב משורר היינן הערבי הנודע אבו נואס, שחי בבגדאד (מת 814), הפותחים בהטפה מטעה, להתרחקות מן הגנים כסמל לתענוגות החיים, ורק בהמשכם מתברר, כי המשורר מפנה את השומע

להלן כמה הערות לדברים שנכתבו בספר, על-פי סדר עמודיו:³

(א) עמ' 3-17 — המאמר המובא בעמודים אלו, שבראש הקובץ, דן בשאלה המטרידה עד היום את חוקרי השירה העברית בימי-הביניים, והיא: מה יש לכלול במסגרת מונח כללי ובלתי מוגדר זה. פגיס מעלה את הבעייתיות שבכך, כפי שהתלבטו בה חוקרים עוד מן המאה שעברה, ומסקנתו היא, כי יש 'לשאוף אל פריודיצייה פלורליסטית שלא תזנח את ייחודם של מרכזי הספרות. דרך זו לא תהיה נוחה יותר, אבל תהיה נכונה יותר מן הדרך שהורגלנו בה. לפי שעה מדובר בשאיפה בלבד: יצירתם של רוב המרכזים עדיין מצפה לפענוח ולפרסום. לא כל שכן לעיון ספרותי-היסטורי' (עמ' 16-17). אין ספק שהצדק עמו, והדברים מתחזקים יותר ויותר מכותן של כמה עבודות העוסקות בשירה שנוצרה במרכזים שונים שעד עתה לא זכו לעיון מספק, כגון בתימן ובצפון אפריקה.⁴ אך יש להדגיש, שהייחוד הסגולי של כל מרכז יצירה או של כל אסכולה נקבע לא מחמת הצורה והלשון, אלא דווקא מצד המהות השירית, התוכן והערכים הרוחניים הכלולים בשירים. על כן נמצא שתי אסכולות השוות בעקרונות הצורה והלשון, אך שונות לחלוטין במהות השירית, דבר שכל הקרוב אצל שירת אלו יכול לחשוש מייד. כמתנצל כותב פגיס, כי האריך בענייני חריזה ומשקל בדיונו במאמר זה (עמ' 11). ואמנם כן הוא, שהרי גם האסכולות שכבר נחקרו הרבה

3 חזן, השירה העברית בצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ד.

4 ראה טובה בארי, עלייתו של המשקל ההברתי-הפונטי בשירה העברית בימי הביניים, מחקרי ירושלים בספרות עברית, ח (תשמ"ה), עמ' 50-70; הנ"ל, "צור משלו אכלנו" — זמר לשבת, שם, י-יא (תשמ"ח), עמ' 426-427.

3 ההערות נכתבו בחלקן על-פי מחקרים שנתפרסמו לאחר שפגיס פירסם מאמריו, ואף פרופ' פליישר, עורך הספר ומתקינו לרפוס, לא התכוון לעדכן את הכלול בו (עמ' י). הערות אלו אינן אפוא אלא השלמה לכמה עניינים.

4 ראה: י' טובי, אברהם בן חלפון — שירים, תל אביב תשנ"א, המבוא (עמ' 15 ואילך); א'

שליחות נבואית מוצא פגיס בשיר של אבן גבירול ובדברי בעלי מקאמות, כאלחריזי, על הצורך לשמור על כבוד הלשון העברית. אולם דומה שבכל אלה יש לראות רק שימוש טרווי של תופעת הנבואה, המתבסס על היות המשורר מוכיח, כדרך שהנביא מוכיח. אך נראה, שמשורר אחד בימי הביניים, שמואל הנגיד, העלה בשירתו גילוי אלוהי של ממש. בשירו 'יום צר ומצוק' (מהדורת דב ירדן, עמ' 3), הוא העמיד במפורש תמונה ייחודית של כשורה שניתנה לו בהתגלות אלוהית בצעירותו, ואליה הוא רומז כמה וכמה פעמים בשירו שנכתבו מאוחר יותר (שם, עמ' 4, 10, 15, 16, 20, 31, 138). עובדה זו אף עשויה להסביר את תחושת השליחות הלאומית העמוקה שהיתה נטועה בנגיד בתפקידו כוויזיר וכשר מלחמה בחצרם של מלכי גרא-נאדה. עוד ראוי לציין את דעת הרמב"ם על קשר מהותי בין נבואה לשירה, בעיקר מצד המטאפורה, בכך שלדעתו תפקידה להקל על פשוטי עם להבין את דברי האל.⁸ אף הוא מכנה את דברי המקרא שיש לדעתו לפרשם על דרך האלגוריה בשם 'אלאמת'אל אלשעריה' (= המשלים השיריים) או 'אלטריקה אלשעריה' (הדרך השירית).⁹

להלן כמה שגיאות דפוס, שנפלו בספר: עמ' 51 שורה 7: במקום 'והמשקה' צ"ל 'והמשקה'. עמ' 53 שורה 5 מלמטה: 'עד'רי' – צ"ל 'עד'רה'. עמ' 55 שורה 8: 'אלאסג'אד אלסג'אד' –

דווקא אל היין, אף במחיר של פגיעה בדת האסלאם.⁶ עוד יש לומר, כי אם נציב את ההינורות מן היין כסמל לפרישות כללית, שהנגיד מביע הסתייגותו ממנה, הרי נוכל להקביל לכך את הביקורת שנמתחה בספרות הערבית בספרד, בזמנו של הנגיד ועוד קודם לו, על שירי הפרישות (זהדיאת) הסוחפת, ששללה לחלוטין את תענוגות העולם הזה.

(ה) עמ' 55 – פגיס מציין את ספר מוסרי הפילוסופים לחוניין אבן אסחאק כמקור ששאב ממנו משה אבן עזרא בדבר ריו על המוסיקה, בספרו 'מקאלת אלח-דיקה' ('ערוגת הבושם'). אולם כפי שהראה אמנון שילוח, במאמר מאוחר, עיקר ההשפעה על אבן עזרא באה מן האיגרת ('רסאלה') על המוסיקה, הכלולה באיגרות אחי הטהרה.⁷

(ו) עמ' 59 – המשורר ג'מיל, חושקה של בתינה, חי במאה השביעית ולא בתשיעית. שם: פגיס מביא ממקורות ערביים את הרעיון שנפשות שני אוהבים הם כמו כדור שנחצה לשני חלקים השואפים זה לזה. יצויין שרעיון זה מבוטא כבר ב'ספר אמונות ודעות' לרס"ג י:ז, מהדורת הרב י' קאפח, עמ' שא.

(ז) עמ' 277 ואילך – במאמר 'המשורר כנביא בשירה העברית בימי הביניים', מביא פגיס מובאות המלמדות, כי בדרך כלל הקשר בין השירה לנבואה בשירה זו הוא כמטאפורה בלבד, קשר חיצוני ולא מהותי, אם בהקשר של תהילה והתפארות ואם בהקשר סאטירי. תחושה אמיתית של

8 ראה הרמב"ם בהקדמתו למורה נבוכים, מהדורת הרב י' קאפח, מקור ותרגום, ירושלים תשל"ב, עמ' ח ואילך.

9 ראה: שם ג:נא, עמ' תרעט, תרפד; ג:נד, עמ' תרצג. הרב קאפח מתרגם בכל מקום 'הפיו' טיים'. חכמי תימן שהלכו בעקבות הרמב"ם ופיתחו את הפרשנות האלגוריסטית של המקרא ודרשות חז"ל השתמשו במונחים ערביים דומים.

6 ראה: A. Hamori, *On the Art of Medieval Arabic Literature*, Princeton 1974, pp. 50 ff.

7 ראה: A. Shiloah, 'The musical passage in Ibn Ezra's Book of the Garden', *Yuval*, 4 (1982), pp. 211-224. פירסם תרגום עברי של האיגרת בשלמותה: האגרת על המוסיקה של האחים הנאמנים (בגדאד, המאה העשירית), תל-אביב 1976.

קיבוץ מאמריו של התיאורטיקן הדגול של שירת החול העברית בימי הביניים – בעיקר בספרד ובאיטליה – ודאי יש בו ברכה גדולה לכל העוסק בשירה זו. כך זה מצטרף לחיבוריו האחרים של דן פגיס, שרוכס ככולם עסקו בחקר תורתה של שירת החול.

'אלאג'סאד אלאג'סאד'. עמ' 67 שורה 7 מלמטה: 'להלן' – 'לעיל'. עמ' 135 שורה 1: 'ספר' – 'ספק'. שם שורה 7: יחשב – יחשב. עמ' 192 שורה 6: 'באופן' – 'אופן'. עמ' 202 שורה 2 מלמטה: יש להוסיף תנועה אחת בסוף סימני המשקל. עמ' 204: 'צעיר' – 'צעיר'.

אפרים לוצאטו – ממבשרי השירה העברית החדשה

יוסף טובי

דוד מירסקי, אפרים לוצטו – חייו ויצירתו, עם תצלום ספר שיריו, 'אלה בני הנעורים', מהדורת לונדון 1768, ירושלים תשנ"ד, הוצאת ראובן מס, 98 + xii + 90 עמודים.

של חשיפת השירה העברית במזרח במאה העשירית בדפי הגניזה ופרסומה, החלו החוקרים לתת דעתם למבשרים המזרחיים של שירת ספרד. זה היה גם גורל הספרות העברית בת המאה הי"ח, פרי יצירתם של משכילי איטליה והולאנד, בענפי השירה והדראמה. אף שכמה חוקרים נתנו חילם כדור האחרון לעיון ביצירות אלו, עדיין לא נקלטו הדברים כראוי להם בספרי תולדות הספרות העברית החדשה.

מכאן הרכה הרבה הצפונה בספר שלפנינו, שהוא תרגום מן מהדורתו המקורית D. Mirsky, *The Life and Work of Ephraim Luzzatto*, 1987 אפרים לוצאטו (1729-1792). בין למשפחה יהודית איטלקית מפורסמת, שרכים מבניה משולכים בספרות ובמדע היהודיים באיטליה במאות הי"ח והי"ט,

את תולדות השירה העברית החדשה נהגו לפתוח רוב כותבי תולדותיה במשוררי השכלת ברלין, בסוף המאה הי"ח. אף כי היו מהם שראו לנכון להזכיר בכלל כך גם את ר' משה חיים לוצאטו (רמח"ל), המשורר המקובל שחי באיטליה ובהר-לאנד. כך גם נלמדים הדברים כאוניברסיטאות ישראל ובמכללות למורים, כאשר המגמה היא לרכז את הדיון בספרות העברית החדשה במסגרת אזורית מוגדרת. אף זו היתה דרכם של כותבי תולדות השירה העברית בימי הביניים: משה אבן-עזרא ויהודה אלחריזי, אשר בסקירותיהם ההיסטוריות על שירת ספרד התעלמו בידעין ומטעמים 'לוקאל'-פאטריסטיים מן התחלות השירה בארצות המזרח, שהקדימו את משוררי ספרד. כך היה מקובל הדבר גם במחקר ובהוראה, ורק בשנים האחרונות, בעיקר מכוחה

במסכת השפעה זו של שירת איטליה העברית על שירת ההשכלה בגרמניה ובמזרח אירופה תופש מקום כבוד אפרים לוצאטו. על כך יעידו המהדורות השונות של ספר שריו 'אלה בני הנעורים', שהורציאו לאור משכילים בארצות ובזמנים שונים (ראה בספר, בעמ' 78 ואילך). אף נאמנים דברי יעקב פיכמן, בסיכום מסתו על המשורר ויצירתו:

אין ספק שמחברת קטנה זו השפיעה על הליריקה העברית החדשה השפעה ניכרת מאד – אולי גם יותר מרמח"ל, שהשפעתו היתה עצומה כל כך על הדרמה של ההשכלה. השפעתו על מיכ"ל, ביחוד על שירי הטבע והאהבה שלו, היא למעלה מכל ספק: וודאי שהשפיע גם על ל"ג בשמשו דוגמא לסוניטות שלו. משתו למד ממנו גם לטריס ורבים מתקופת המאספים, אבל יש להטעים במיוחד את השפעתו על אד"ם הכהן.²

מחבר הספר שלפנינו, פרופ' דוד מירסקי המנוח, שהלך לעולמו בקוצר ימים בשנת תשמ"ב, היה יליד ירושלים ובא לארה"ב עם אביו, הרב שמואל קלמן מירסקי. כיהן כפרופסור לספרות אנגלית ולספרות עברית באוניברסיטת ישיבה בניו יורק ותפש, כמו אביו, מקום נכבד במנהיגות היהודית בארה"ב.

במהדורה העברית שבעיונו, שני חלקים: (א) המחקר על אפרים לוצאטו ועל ספרו 'אלה בני הנעורים'; (ב) תצלום המהדורה הראשונה של ספר השירים (לונדון 1768). מירסקי כמעט לא נכנס

2 המוכאה ראה בראש המהדורה של: אלה בני הנעורים, תל"אביב תש"ב, עמ' XX. והשווה: ד' פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול: ספרד ואיטליה, ירושלים 1976, עמ' 318. פגיס מציין גם הוא את השפעת לוצאטו על ראשוני משוררי ההשכלה. עוד ראה שם, עמ' 254, ביחס לעיסוקה של לאה גולדברג בשירי לוצאטו.

היה רופא במקצועו, כמו אביו ואחרים מבני משפחתו. בשנת 1763 לערך הגיע ללונדון, ובה השתקע עד שנת מותו כאשר גמר אומר לשוב אל מולדתו, אלא שנפטר בדרך, בלואן שבשווייץ.

עיון בשירת אפרים לוצאטו, ובמקביל לה בשירתם של משוררי איטליה והור לאנד האחרים במאה הי"ח, מלמד כי השירה העברית החדשה במאה הי"ט לא צמחה יש מאין. קו רצוף נמשך משירת החול העברית בימי הביניים, בעיקר זו שבספרד, אל משוררים אלו, בדמות יצירתם של משוררי איטליה למן עמנואל הרומי במאה הי"ג ומהם אל משוררי ברלין וגאליציה במאה הי"ט. אף העלו חוקרים שונים את יחסם הנלכב של משוררי המאה הי"ט, ואין צריך לומר של חוקרי חוכמת ישראל, אל שירת החול בספרד.¹ החשיבות של איטליה העברית כתולית קשר בין שירת ספרד לשירה העברית החדשה היא בפתיחות שגילתה שירת איטליה כלפי שירת סביבתה הנוצרית. אמנם גם השירה העברית בימי הביניים היתה פתוחה כלפי סביבתה הערבית-המוסלמית, אלא שלאחר המשבר ההיסטורי באמצע המאה הי"ב, ובעיקר לאחר גירוש ספרד, נסתגרה השירה העברית בפני עצמה, במידה רבה במקביל למיסטיקה היהודית ובהשפעתה. לעומת כן הקפידה השירה העברית באיטליה לקיים ערוצי קשר גלויים ופתוחים כלפי סביבתה הספרותית, ובכך היוותה דגם נאה לחיקוי בעיני המשוררים היהודים בגרמניה ובמזרח אירופה, אשר נפתחו בפני הספרות הגרמנית והרוסית.

1 ראה: נ' אלוני, 'שירת ספרד בשירת ההשכלה', בספרו: מחקרי לשון וספרות, כך ד – השירה העברית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 123-132. וראה לאחרונה: ש' רוטס, 'המשורר רבי יהודה הלוי בעולמה של הספרות העברית החדשה', פעמים, 53 (תשנ"ג), עמ' 18-45.

דיות באיטליה ששורשיו בהן היו עמוקים ומסועפים ולא בקהילת לונדון הרחוקה שבה קיווה למצוא מרגוע לנפשו. ואין אנו צריכים להקביל דמותו לדמויות אחרות מן ההיסטוריה היהודית והכללית, שהאהבה הרבה לעמם ולמסורתם לא היתה ערובה מספקת ליחסים תקינים בינם ובין עמם ומסורתם.

איננו יודעים, אם מירסקי עסק בבחינה הספרותית של שירי לוצאטו, אלא שמסיבה כלשהי חלק זה במחקרו לא נכלל במהדורה האנגלית. מכל מקום ספרו משאיר כר נרחב לחקירת יצירתו הספרותית של אחד מחשובי מבשריה של השירה העברית החדשה, ומחוליות הקשר העיקריות אל שירת החול העברית בימי הביניים.³

תרגום הספר ועריכתו, ואף ההגהה, לא נעשו, למרבה הצער, באופן הראוי. די להזכיר, כי נפלו כמה טעויות לשוניות חמורות, שמקומן לא יכירן בפרסום מדעי, כגון 'עט קלה' (!) (עמ' 62 שורה 11): 'יש בהיקפה מצומצם' (עמ' 10/73) — במקום 'המצומצם': 'מועתק' במקום 'מועתק' (עמ' 8/77). אף כדאי היה לכלול בספר רשימה ביבליוגרפית של המחקרים ולהוסיף את הקאנטאטה שפירסם שירמן (ראה הערה 3), כפי שהוספו שני שירים אחרים של המשורר שלא נכללו ב'אלה בני הנעורים'.

כאן לחקירה ספרותית של שירת לוצאטו, ומחקרו — רובו ככולו — עוסק בתולדות חיי של המשורר ובמהדורות השירנות של ספרו. המחקר הביוגראפי והביבליוגרפי ראוי לכל שבת. המחבר ליקט כל פירור של מידע שיכול היה להגיע אליו בפינה כלשהי בעולם באשר לחיי המשורר או לגלגולי הדפסת ספרו, ולא רק בכתבייד בספריות ידועות בעולם אלא גם בארכיונים עירוניים וקהילתיים ברחבי אירופה. אכן מירסקי תורם תרומה חשובה לידיעותינו על דמותו ההיסטורית של אפרים לוצאטו, אף כי מסקנתו היא כי 'כמעט כל פרטי חייו ופעולותיו [...] לוטים באותו ערפל של סיבוכים ותפניות מוזרות, המעיב אפילו על אותם פכים קטנים שהיו צריכים להיות חפשיים ממסתורין ותמיהות' (עמ' 70).

אין ספק, כי רכות מן התמיהות כיחס למשורר זה מקורן בדמותו המיוחדת. רבת האנפין והסתירות. אישיות שביקשה לקיים זו בצד זו, הן את מחויבותה לקהילה היהודית ולמסורת היהודית והן את מחויבותה האינטלקטואלית והררנית כלפי עצמה — חופש המחשבה והביטוי. בצד שירי ציון מובהקים כתב לוצאטו גם שירים פורנוגרפיים (בלשון יותר מעודנת: ארוטיים). לא היה זה דבר פשוט באותם ימים, לא בקהילות היהודיות

והדראמה העברית — מחקרים ומסות, כרך שני, ירושלים תשמ"מ, עמ' 217-238. בעיקר מעמ' 231 ואילך; ד' פגיס בספריו: חידוש ומסורת (לעיל, הערה 2), ועל סוד חתום — לתולדות החידה העברית באיטליה ובהולנד, ירושלים תשמ"ו — בשניהם על-פי המפתח.

3 על הבחינה הספרותית של יצירת המשורר ראה: 'עקב פיכמן (לעיל, הערה 2): פנינה נה, 'חיקוי ומקור בשיר יידידות לאפרים לוצאטו', תרביץ, כד (תשט"ו), עמ' 323-336; ח' שירמן, 'קאנטאטה עברית מאת אפרים לוצאטו', בספרו: לתולדות השירה

הספרות בשפה הספרדית-יהודית לסוגיה לאחר הגירוש

אדווין סרוסי

Elena Romero, *La creación literaria en lengua sefardí*, Madrid 1992, Mapfre, 341 pp.

חדשה יחסית בספרותם של היהודים הספרדים. (3) ספרות מסורתית (tradi-cional), אשר איפיונה הוא העברתה בעל-פה ואילו מבחינת תוכנה היא חוצה את הקווים המפרידים בין שתי החטיבות הראשונות. הספר עוסק רק בשתי החטיבות הראשונות, שהן ספרות כתובה (בכתבי-יד ובדפוס), מתוך הנחה שהספרות שהועברה בעל-פה (כגון השירה העממית, הסיפור העממי והפתגם) מציבה בעיות מחקריות אחרות, וממילא זכתה בעבר לתשומת-לב נרחבת בספרות המחקר.

מבחינה גיאוגראפית הספר עוסק בעיקר בספרות של הספרדים במזרח אגן הים התיכון, שהרי רק במרכזים גדולים, כגון סאלוניקי, אסטאנבול, איזמיר וסורפיה התפתחה ספרות כתובה ענפה כלשון זו, במשך כ-400 שנה (המאות ה-16-20).

בספר יש שני חלקים עיקריים. בחלק הראשון שלושה פרקים הדנים בספרות המורשת, הכוללת, לפי הסדר הבא: (1) ליטורגיה – תרגומים לתנ"ך, תרגומים לתפילות הקבע בסידור וב-

ספרה של אלנה רומירו תורם תרומה חשובה לחקר הספרות של היהודים הספרדים בשפה הספרדית-יהודית אחרי הגירוש. למעט ספרו הישן של מ' מולכו,¹ לא היתה עד היום על המדף סקירה מקיפה בנושא זה. המחברת היא חוקרת נודעת של הסוגות הספרותיות הנידונות בספרה, והדבר משתקף בבי-בליוגרפיה לחלק מהפרקים. לצד חשיבותו כספר יען, שצירו המרכזי הוא מכלול היצירה הספרותית בספרדית-יהודית (קרי, השפה כמאפיין ייחודי של התרבות הספרדית-יהודית היא קנה-המידה הקובע ולא התכנים הספרותיים), מועלות בספר סוגיות מרכזיות במחקר בתחום זה.²

בפתח הספר רומירו מבדילה בין שלוש חטיבות (géneros) בספרות שבשפה הספרדית-יהודית: (1) ספרות המורשת (patrimonial), שהיא בעלת תוכן יהודי דתי מובהק וזיקה מפורשת למקורות העבריים העתיקים. (2) ספרות של סוגות שאולות או מאומצות (adoptada), שהיא בעלת תכנים אוניברסאליים וחילוניים, ומהווה תופעה

יכול להיכתב ברמתו המדעית הגבוהה, אלמלא פועלו של חסאן בריכוז, מיון ומחקר של הספרות והשפה הספרדית-יהודית מזה כשלושה עשורי שנים. חלק נכבד מעבודות התשתית בנושאים המגוונים הנידונים בספר זה נערכו בידי ובידי תלמידיו, ורומירו נמנית עם הבכירים בהם.

1 M. Molho, *Literatura sefardita de Oriente*, Madrid 1960

2 רומירו מקדישה את ספרה לפרופ' יעקב חסאן, מנהל המחלקה למחקרים יהודיים-ספרדיים (המכונה גם Instituto Arias Montano) ברשות העליונה למחקר מדעי בספרד (C.S.I.C.). אכן ספר זה לא היה

רומאנים אלה היו, בחלקם הגדול, תרגומים ועיבודים של יצירות רומאני-טיות משפות אירופיות, בעיקר מצרפתית, לפעמים ללא ציון השם של המחבר המקורי, ומיעוטם היו מאת משכילים יהודים מקומיים, שכתבו בהשפעת הדוגמאות האירופיות. הנושאים העיקריים ברומאנים אלה היו: אהבה, הרפתקאות וסיפורי בלשים, ההווי היהודי. רומירו מציינת, שרוב הרומאנים המתורגמים היו במקורם פרי עטם של סופרים מהשורה השנייה, ואין אנו מוצאים ביניהם יצירות של סופרי-מופת (כגון: באלזק, סטנדאל ופלובר). מן הספרות העברית שמתקופת ההשכלה ואילך תורגמו יצירות מאת אברהם מאפו, י"ל גורדון, חמדה בן-יהודה ואחרים. באמצעות העברית תורגמו לספרדית-יהודית גם יצירות שמקורן ביידיש או בגרמנית. ההחשפות לספרות ההשכלה העברית ולספרות הציונית ('אלטנוילנד') להרצל תורגם לספרדית-יהודית שלוש פעמים) היתה לה השפעה בלתי מבוטלת על היהודים הספרדים.

גם השירה האמנותית בספרדית-יהודית (אשר עם מחבריה נמנים מי שאינם ידועים כמשוררים, כגון, החוקר מ"ד גאון) והשירה לזמרה (שכוללים בה טקסטים לא-צפויים כמו שירון קומוני-סטי ובו תרגום של ה'אינטרנאציונאל') זכו לעדנה בעת החדשה. חלק ניכר מהשירה הזו ראה אור בעיתונים ורק חלק קטן - בספרי שירה.

אמנות התיאטרון, שבו עסקה רומירו בפירוט בחיבור אחר³, נסקרת כאן בפרק לעצמו. ראשית התיאטרון היהודי-ספרדי במובנו המודרני היא בשליש האחרון של המאה ה-19, אף שיש ידיעות מועטות על הצגות פורים במאה ה-18 והצגות על

מחזור ולפירושיהן, תרגומים להגדה, פרקי אבות ולפיוטים. (2) פרשנות המקרא (עם דגש על החיבור הפרשני הנודע 'מעם לועז'). (3) ספרות רבנית - הלכה, מוסר, מדרש, אגדה וקבלה. בפרק האחרון רומירו כוללת גם חיבורים בתחומי מדע, כגון אסטרונומיה, מדעי הטבע ורפואה; היא מצדיקה את איזכורם בפרק זה, בטענה שהם מהווים המשך ישיר לעיסוק של תלמידי-חכמים יהודים-ספרדים בימי-הביניים במדעים, כתוספת לעיסוקם בספרות התורנית. החלק השני של הספר כולל שלושה פרקים, הדנים בספרות בסוגות המאומצות, לפי החלוקה הבאה: (1) עיתונות, ספרי הוראה, היסטוריה, שירה. (2) הרומאן. (3) התיאטרון. בתוכם מובא פרק ממצה על ה'קופלאס', שהיא סוגה של שירה ספרדית-יהודית עשירה במיוחד, בעלת תכונות של ספרות גבוהה ועממית כאחת.

הקף הנושאים בספר מעיד, שב-ספרדית-יהודית נכתבו סוגות ספרותיות מרובות ושפה זו חדרה לתחומים רבים של החיים האינטלקטואליים של היהודים בקיסרות העות'מאנית. זו גם עדות על השימוש הפעיל שנעשה בשפה זו כתפילה ובלמידה, כפי שמשתקף בשפע התרגומים והעיבודים של ספרי תפילה וכתבים תורניים.

הספרות משקפת, בין היתר, הלכידורח ומאויים של חברה. ואכן ההתעוררות החברתית-תרבותית בקהילות הספרדיות בקיסרות העות'מאנית, מאמצע המאה ה-19 ואילך, מצאה ביטוי במיגוון היצירה הספרותית המודרנית, וזו שיקפה גם תהליכים של מודרניזאציה וחילון. הדיון של רומירו בספרה בסוגות של הספרות היפה המודרנית, כגון הרומאן, הוא תמציתי וחלוצי בתחומו. בעיקר בולטת התופעה של 'רומאנים בהמשכים' שפורסמו בעיתונות היהודית-ספרדית.

3 E. Romero, *El teatro de los sefardíes orientales*, 3 vols. Madrid 1979

הספרותיות הנידונות בו. רומירו במתכוון השאירה גם השלמה זו לעתיד.

הספר נכתב בספרד, בידי חוקרת ספרדייה, ויש לראותו בהקשר של מערכת לימודי התרבות האיספאנית בכללותה בספרד. למחברת טענה קשה נגד המסד האקדמי בארצה; לדבריה: 'אי-הידיעה בספרות הספרדית [=יהודית] — [...] היא לכל הפחות חסרת הסבר, אם לא חסרת כפרה, בעיקר במקרה של האיספאניסטים וחוקרי הספרות הספרדית [הכללית]' (עמ' 23). אפשר להטיח ביקורת לא פחות נוקבת במסד האקדמי היהודי בכלל והישראלי בפרט על תשומת הלב הפחותה שלהם כלפי המחקר וההוראה של הלשון הספרדית-יהודית וספרותה. אבל יותר מכך חשוב להבין את הגורמים למונח חותו של תחום זה בקרב האיספאניסטים מזה והחוקרים במדעי היהדות מזה. בפני האיספאניסטים ניצבו שני מחסומים: ספרות זו נכתבה רובה באותיות עבריות ותכניה היו זרים להם (במיוחד בספרות המורשת הספוגה מקוורת עבריים מסורתיים) או נתפשו כבלתי ראויים לעיון מבחינה אסתטית (הספרות בסוגות המאומצות). לא מפליא אפוא שמתוך הספרות של היהודים הספרדים, הרו מאנסה מיקדה את רוב תשומת הלב של האיספאניסטים הגדולים, שכן זו סוגה ספרותית איספאנית מובהקת, אשר מחקרה המודרני מתבסס על מסורות שבעל-פה של כל הקבוצות בעלות התרבות האיספאנית, ובהן היהודים. לעומת האיספאניסטים, בפני החוקרים היהודים ניצב מחסום השפה הספרדית-יהודית, שלא זכתה להתייחסות ראויה באקדמיה עד שני עשורי השנים האחרונים. גם כיום שפה זו נלמדת אך בקושי במעט מאוד מוסדות להשכלה גבוהה בישראל ובח"ל. כך נותר מחקר

נושאים תנ"כיים שהועברו בעל-פה בבתי-ספר יהודיים בקהילות הספרדיות בקיסרות העות'מאנית. כמו בתחום הרומאן, גם הרפרטואר של התיאטרון הספרדי-יהודי כולל תרגומים רבים של מחזות אירופיים לצד מחזות מקוריים מעטים, וכאלה הנושאים היותר רווחים דנים בתמורות שחלו בחיי היהודים הספרדים החל משלהי המאה ה-19.

העיתונות הספרדית-יהודית זוכה לדיון נרחב, מבחינת תוכנה הלשוני וכן היותה מקור לחקר ההיסטוריה, התרבות והספרות של הקהילות הספרדיות. דגש מיוחד מושם על מחלוקות אידיאולוגיות חשובות, שבאו לידי ביטוי בעיתונות, כגון המחלוקת על גורל השפה הספרדית-יהודית בעידן של תמורות תרבותיות (עמ' 193 ואילך). בדיון על הספרות המודרנית ועל העיתונות, רומירו מביאה, נוסף על מקורות מהקהילות הספרדיות הוותיקות, גם מקורות מהקהילות החדשות של המהגרים מקרב יהדות זו במאה ה-20, כגון: ארה"ב, ארגנטינה ומדינת ישראל. לספר זה תועלת מרובה כמקור ביב-ליוגראפי: מוזכרים בו מאות חיבורים וסופרים, בסוף כל פרק יש ביבליוגרפיה מקיפה, מוערת, וכן מפתחות של שמות אישים ושמות יצירות, אך חסרה מאוד רשימה ביבליוגראפית מרוכזת בסוף הספר. הספר ערוך בקפידה, למעט תקלות מזעריות (למשל, בעמודים 248-249 צויין מ' מולכו כמתרגם רומאן, ואילו במפתח שם המתרגם הוא יצחק מולכו).

חבל שמבחר הדוגמאות של טקסטים מקוריים כה מצומצם, כי הרי חלק גדול מהספרות הנידונה אינו בהישג יד, ואכן המחברת מבטיחה לפרסם בעתיד את-לוגיה של טקסטים שתלווה את הספר הנוכחי (עמ' 29). הספר חסר פרק סיכום וכן דיונים אנאליטיים מעמיקים בסוגות

על ה'קופלאס' ומספר סקירות כיכלי-גראפיות מקיפות מאת א' יערי (על ספרים בדפוס) ומ"ד גאון (על העיתונות בלאדינו).

נקווה כי לא ירחק היום שבו המחקר וההוראה של השפה הספרדית-יהודית וספרותה תהיה להם עדנה גם כמוסדות להשכלה גבוהה בישראל.

הספרות בספרדית-יהודית נחלת חוקרים שזו שפת האם שלהם (כגון: מ' אטיאש, מ"ד גאון, מ' מולכו, ב' עוזיאל ואחרים) אך החוקרים היהודים האלה הלכו שבי אחר נטיית האינספאניסטים וגם הם עסקו בעיקר בחקר הרומאנסה והשירה העממית. הם לא עסקו בחקר הסוגות הספרותיות המודרניות בספרדית-יהודית, להוציא את מחקרו החלוצי של אטיאש

מקורות האיורים

מערכת פעמים מודה לאישים ולמוסדות אשר מחיבוריהם או מאוספיהם לקוחים התצלומים שבחוברת זו. (לצד המקורות צוינו להלן מספרי העמודים בחוברת זו שבהם נדפסו האיורים). אייזנברג: 61.

S.B. Isenberg, *India's Bene Israel — A Comprehensive Inquiry and Sourcebook*, Popular Prakashan, Bombay 1988.

מרדכי אלטשולר, יהודי מזרח קאווקאז, מכון בן-צבי ירושלים, תש"ן: 91, 92, 93. היהודים מהקונקאן — עדת בני ישראל בהודו, בית התפוצות ע"ש נחום גולדמן, תל-אביב תשמ"א: 56 משמאל; 57 משמאל.

שלמה הרמתי, שלושה שקדמו לבן-יהודה, יד בן-צבי, ירושלים תשל"ח: 84 משמאל. שלוה וייל: העטיפה מלפנים (הלווחות), העטיפה מאחור. יהדות בולגריה (אנציקלופדיה של גלויות, כרך עשירי), הוצאת חברת אנציקלופדיה של גלויות בע"מ, ירושלים-תל-אביב, תשכ"ז: 71 מימין. כץ וגולדברג: 38, 39, 40, 50.

N. Katz and E.S. Goldberg, *The Last Jews of Cochin — Jewish Identity in Hindu India*, University of South Carolina Press, Columbia 1993.

מכון בן-צבי, ירושלים: 78, 79, 83 למטה. נוה ושקד: 7, 12.

J. Naveh and S. Shaked, *Amulets and Magic Bowls — Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Magnes Press, and E.J. Brill, Jerusalem 1985.

שלום סרי (עורך), מסע לתימן ויהודיה, 'אעלה בתמר', תל-אביב 1991: 136. פולאק: 43.

M. Pollak, *Mandarins, Jews and Missionaries — The Jewish Experience in the Chinese Empire*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1980.

קהימקאר: 52, 55, 57 מימין, 58, 62.

H.S. Kehimkar, *The History of the Bene Israel of India*, Dayag Press Ltd., Tel Aviv 1937. חיים קשלוס, קורות יהודי בולגריה, כרך ה, הוצאת 'מיטב', תל-אביב תשל"ג: 71 משמאל; 83 למעלה.